

ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ РУШІЙНИХ СИЛ І ТЕНДЕНЦІЙ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Пуйо Г.І.

аспірант кафедри політології УжНУ

асистент кафедри суспільних дисциплін МДУ

Розглянуто особливості політологічного теоретичного осмислення міжнародної трудової міграції. Автор акцентує увагу на розкритті особливостей сьогоденного стану політичного аналізу міжнародної трудової міграції.

Рассмотрены особенности политологического теоретического осмысления международной трудовой миграции. Автор акцентирует внимание на раскрытии особенностей сегодняшнего состояния анализа международной трудовой миграции.

The study of the features of theoretical understanding of international labor migration in political science is presented. The author focuses on revealing the features of the contemporary state of political analysis of international labor migration.

Ключові слова: мігрант, міграція, міжнародна трудова міграція.

Постановка проблеми. На протязі усієї історії людства трудова міграція, або, як її часто називають міграція робочої сили, була важливою складовою в розвитку суспільства. Але, незважаючи на особливу роль трудової міграції в системі сучасних міжнародних, політичних, економічних і соціальних відносин, до цього часу, незважаючи на значні зусилля науковців немає єдності в розумінні суті даного явища.

Стан дослідження. Питання міжнародної трудової міграції стала об'єктом дослідження теоретиків і практиків відразу декількох наук, зокрема: політології, історії, соціології, економіки, демографії, географії тощо. Незважаючи на таке різноманіття досліджень, навряд чи можна говорити про міграції, як про цілісну науку, що базується на суспільних принципах, які дозволяють з'ясувати сутність міграції. Д. Мейссі зазначає, що «фахівці з суспільних наук підходять до вивчення міграції не з позицій загальної парадигми, а з позицій різних теоретичних переконань, які конкурують один з одним і які подрібнені між дисциплінами, регіонами і ідеологіями. В результаті чого, дослідження міграції мають властивість звужуватись, часто дослідження стають неефективними, і характеризуються повторами, незначущим і оманливим спілкуванням, або суперечками з принципових питань. Накопичення знань буде тільки тоді коли дослідники вийдуть на загальні теорії, концепції, інструменти і критерії» [5, 700-701]. Британський дослідник Е. Філдінг вважає, що «мабуть, міграція – це ще одне «хаотичне поняття», яке вимагає, щоб його «розпакували», для того, щоб можна було розглянути кожну складову в її справжньому історичному і соціальному контекстах, і так, щоб в кожному з цих контекстів окремо можна було б досягти розуміння цього явища» [8, 3]. Саме тому, мета статті – відслідкувати особливості політологічного теоретичного осмислення рушійних сил і тенденцій міжнародної трудової міграції.

Виклад основного матеріалу. Ірландський дослідник Г. Крігер, вважає, що міграційні теорії намагаються дати відповідь на три запитання: 1) Чому відбуваються міграції? 2) Чому мігранти перебувають у країні прийому? 3) Чому багато людей не роблять спроб мігрувати, навіть у супереч сприятливим для цього умовам? [10, 7].

Відповіді на дані питання науковці намагались знайти на таких рівнях: мікрорівень, макрорівень та мегарівень.

Перший рівень зосереджується на пошуках першопричин міграції на мікрорівні, тобто особи, сім'ї, домогосподарства. Другий рівень розглядає механізми міграції на макрорівні, тобто центром уваги стає суспільство загалом, держава або світове співтовариство і відносини між суб'єктами світової економіки та політики. Третій рівень, мегарівень – комплексна взаємодія мікро та макрочинників. Відомий Західний вчений П. Стокер, указує на неминучість злиття перших двох груп «жоден індивід не може приймати рішення у відриві від структури, в якій він перебуває. Так само як жодна структура не може існувати незалежно від індивіда, який сам допомагає створювати і змінювати свій політичний та економічний простір» [4, 26].

У дослідженні міжнародної трудової міграції сформувались два протилежні підходи. Представники першого підходу вважають, що для пояснення феномену міжнародного руху робочої сили немає жодної потреби у формуванні додаткових теорій. Представники другого підходу наполягають на створенні спеціальних теорій міжнародної трудової міграції, тобто створення єдиної синтетичної теорії, яка б стала інтегратором міждисциплінарних наукових досліджень міграційних процесів.

Західний науковець Д. Бертраму вважає, що економічні та демографічні фактори, які відповідають за розгортання міграцій, є другорядними по відношенню до політичних. Оскільки, політичні опосередковуючи економічний і демографічний розвиток суспільства, й визначають природу міграційних потоків, відповідно – головними при поясненні явища трудової міграції. Головні положення даної теорії зводяться до наступного: по-перше, державна політика щодо регулювання міграцій робочої сили є визначальною для активізації міграційних процесів; по-друге, міжнародна трудова міграція завжди залежить від структури економіки конкретної держави та політичних подій, які в ній відбуваються; по-третє, окремі політичні сили можуть виступати ініціаторами формування міжнародного руху робочої сили, оскільки внаслідок його реалізації вони отримують певні вигоди [7, 11-13].

Незважаючи на значний політичний вплив на розвиток міжнародної трудової міграції, важко погодитись з автором концепції в тому, що саме політичне життя країни є визначальним для активізації міграційних рухів. Підтвердженням може слугувати той факт, що попри всі спроби держав-реципієнтів обмежити з допомогою політичного інструментарію прийоми небажаних мігрантів, обсяги останніх на їх території постійно зростають.

Як бачимо, деякі теорії не лише доповнюють одна одну але часом й суперечать одна одній, виділяючи в якості основних рушійних сил міжнародної трудової міграції фактори, які суттєво відрізняються один від одного. Крім того, згадані теоретичні концепції не здатні пояснити окремі прояви міжнародного руху робочої сили, наприклад недобровільну трудову міграцію – торгівлю «живим» товаром. Зумовлено це, в першу чергу тим, що явище міграції є комплексним по своїй суті, що дозволяє його досліджувати з різних сторін.

Майже у всіх теоретичних концепціях досить часто замовчується про негативні наслідки еміграції для країн-донорів, зокрема, скорочення рівня населення внаслідок виїзду жінок і чоловіків, руйнування родин, соціальне сирітство, дефіцит робочої сили, особливо висококваліфікованої тощо.

Враховуючи всі ці проблеми, сьогодні постала нагальна потреба в фундаментальній парадигмі, яка б дала змогу отримати вичерпні відповіді щодо причин формування, особливостей перебігу, соціально-економічних та політичних наслідків міжнародної трудової міграції, особливо для України.

Подібні спроби сьогодні реалізуються у межах системного підходу, який розглядає міграцію як невід'ємні частини мікро- і мікропроцесів. Дж. Солт пояснює, що традиційне розуміння міжнародної міграції як взаємозв'язку між особою і родиною, що прагнуть виїхати за кордон для життя чи роботи, з одного боку, та уряду, котрий стоїть на захисті державних кордонів і займається питаннями набуття іноземцями громадянства, а з іншого, втратило свою актуальність [11, 88]. Тому, Дж. Солт пропонує розглядати міжнародну трудову міграцію як глобальний багаторівневий міжнародний бізнес, основні учасники якого – національні держави, транснаціональні корпорації (ТНК), власне мігранти та злочинні угруповання, які переслідуючи власні інтереси, впливають на формування і активний розвиток всіх відомих міграційних потоків. Такий бізнес володіє значним бюджетом, маніпулює мільйонами робочих місць і людьми в усіх куточках світу й керується розгалуженою мережею державних та приватних інституцій, які використовують певні важелі впливу, обумовлюють світові процеси міграції робочої сили [11, 91-93].

Російські вчені. Зокрема В. Іонцев та Б. Хорєв розробили свій власний комплексний напрям пізнання міграційних процесів – міграціологія. Головною метою даної наукової течії є розробка фундаментальної теорії міграційної рухливості населення, яка ґрунтується на системному підході дослідження та законі рухливості населення. Згідно з теорією, міграційний рух у міру суспільного прогресу стає соціально-економічною необхідністю, тому постійно посилюється. Під поняттям «міграційний рух» російські науковці розуміють сукупність усіх видів територіальних переміщень, які є наслідком взаємодії різноманітних факторів, котрі лежать в основі такого поняття як «міграційна система» [2, 31].

Системний підхід західних і російських вчених є надзвичайно важливим кроком у вивченні міжнародної міграції населення, зокрема трудової міграції. Дає можливість логічно поєднувати різні тлумачення макро- і мікрорівнів. За допомогою системного аналізу, розрізнені елементи міграцій – політичні, демографічні, соціальні, географічні, економічні, національні і культурні чинники її формування, що займають важливе місце в ієрархії вивчення явища міграції.

11 вересня 2001 року стало початком нового етапу у регулюванні і розумінні явища міжнародна міграція. Більшість країн світу свою увагу сконцентрували на вирішенні таких завдань: «запобігання – покарання – захист». В межах цього виміру мігранти і спільноти мігрантів розглядаються як безпосередні політичні актори, які беруть участь в політичному житті країни походження і країни прийому. У зв'язку з цим гостро постає питання адаптації та інкорпорації мігрантів у суспільство і соціально-політичну систему національних держав.

Вплив процесів міграції на інститут громадянства національних держав, електоральна поведінка і формування різних державних політик розглядаються більшістю політологів саме у світлі проблем адаптації мігрантів. Але такий підхід не враховує сучасних глобалізаційних і транснаціональних тенденцій світових політичних процесів і міжнародної міграції зокрема. Тому Б. Юськів пропонує розглядати не два, а три виміри міжнародної трудової міграції: державний, ситуативно-політичний і глобальний. Оскільки, для дослідження державного і глобального рівнів міжнародної міграції найбільш доречним є використання макромоделей, наприклад, коли мова йде про структурні політичні, правові, економічні умови, а вивчення міграцій на ситуативно-політичному рівні повинно поєднувати як макрорівневі, так і, мезо- і мікрорівневі моделі, коли досліджується вплив чинників на прийняття рішень окремими особами та їхніми сім'ями [1, 214]. Тому, логічним є той факт, що в політологічних дослідженнях міжнародної міграції, зокрема трудової міграції важливу роль відіграють макрорівневі моделі.

Попри розмаїття міграційних теорій, можна виділити два принципово відмінних макрорівневих моделей теоретичного осмислення політичного виміру міжнародної міграції, а відтак міжнародної трудової міграції:

- класична міжнародна політико-економічна модель;
- політична модель безпеки/стабільності.

Перший тип моделей базується на класичному розумінню політичності з позицій політекономії. До цього типу моделей відноситься більшість відомих макротеорій: неокласична теорія міграції, теорія двоїстого ринку, теорія світової системи І. Уоллерстайна, теорія міграційних систем, інституційна теорія й інші.

М. Вейнер зауважує, що за такого підходу акцент зроблено на глобальній нерівності, економічних зв'язках між країнами-імпортерами і країнами-експортерами трудових ресурсів, включаючи переміщення капіталу і технологій, зміні ролі транснаціональних компаній, а також структурних змінах на ринках праці пов'язаних із змінами в міжнародному поділі праці [13, 1].

Диференціація в заробітній платі, і можливостях працевлаштування – високий запит на робочу силу в одній країні і її надлишок в іншій, стимулює переміщення робочої сили. Згідно економічних теорій міграції, індивідууми емігрують, якщо очікувані вигоди перевищують витрати, тому в підсумку схильність мігрувати з одного регіону або країни до іншого визначається з огляду на середню заробітну плату, вартість подорожі і умов на ринку праці. Аргументується це тим, що глобальні зміни в економіці або стратегії розвитку, які реалізують країни можуть призводити до збільшення попиту на робочу силу і збільшення приросту показників в одних країнах і зменшення або незмінність в інших країнах. Нерівномірний економічний розвиток країни може спонукати індивіда або цілі сім'ї до перетину міжнародних кордонів, щоб скористатись більшими можливостями [13, 4-5].

К. Коданьоне абстрагуючись від конкретних механізмів стверджує, що специфіка політичності міграції випливає з того, що «імміграція перебуває на перехресті двох цілком різних політичних семантик: заснованої на економічних, або функціональних проблемах, і заснованої на культурі, самотності і традиції, а це створює в умовах високої політизації додатковий простір для вільної адаптації і швидких змін» [3]. Тобто, у політологічному розумінні міжнародної трудової міграції, мігранти трактуються як чинник, що порушує економічну, культурну або психологічну рівновагу в країні прийому. Мігранти в такому розумінні виконують роль дешевої робочої сили, за допомогою якої знімається напруга і проблеми в суспільстві. Звичайно, це суто класичне розуміння міграції в рамках ринкового підходу.

Досліджуючи безпосередньо міжнародну трудову міграцію політологи звертають увагу на суперечливість інтересів країн прийому мігрантів. Де з однієї сторони, задоволення потреб праці, а з іншої – захист культурної і суспільної цілісності. Така суперечність в реальності призводить до політичної дилеми, коли роль мігранта зводиться винятково до економічної ролі і водночас встановлюються міцні бар'єри на шляху до їх інтеграції в суспільстві. Такими бар'єрами може бути політика сегрегації і соціально-економічна сегментація мігрантів, так і законодавчі обмеження на тривалість перебування в країні, невмотивована відмова у видачі візи, бар'єри на шляху возз'єднання сімей й інші законодавчі заходи.

А. Золберг переконаний, що сучасний світ можна розглядати з двох сторін. З однієї сторони, він виступає як система яку утворюють індивіди, що прагнуть максимізувати власний (індивідуальний) добробут різними способами прояву активності, серед яких – просторові переміщення. З іншої сторони, можна говорити про закрите суспільство, утворене державними інституціями, що ставлять за мету максимізувати не індивідуальний, а суспільний добробут. Зазвичай, такі правила проявляються в контролі в'їзду/виїзду людей.

На практиці це означає: міграційний процес створює і водночас виражає напругу між інтересами і прагненнями людей і суспільства, інтереси якого виражає держава [14, 3-4].

А. Гурни і П. Качмарчик пояснюють, що дана проблема є значно складнішою, оскільки така ж напруга виникає не лише на рівні суспільств походження і прийому мігрантів. Однак не завжди індивідуальні й колективні цілі є різними, тому потрібно враховувати всі можливі варіанти, а не лише індивідуальні мотивації потенційних мігрантів, або засади, принципи і наслідки державної міграційної політики [9].

Щодо сучасних тенденцій А. Гурни і П. Качмарчик переконані: «... у контексті політичних концепцій елементом, який найвищою мірою демонструє структуру нерівності і обсяги міграційних потоків, є не стільки диференціація заробітної плати або доходів, скільки економічні й неекономічні можливості, і в цих умовах уможливлена через політику свобода міграційних переміщень. Ситуація не змінюється навіть з врахуванням повсюдно і повсякчасно проголошуваної ідеї глобалізації. Про особливість міграції в цьому контексті свідчить істотне протиріччя між майже обмеженою (не лише на рівні декларації) свободою пересування товарів, капіталу, закритих кордонів для трудових мігрантів (також значною мірою для емігрантів). Це часто підтверджується фактами, які засвідчують, що глобалізаційні процеси зовсім не означають втрату суверенітету або можливості впливати на реальність через національні держави. У багатьох площинах вони стануть основою формування глобального політичного порядку.

В той же час, не ігнорується значення економічних мотивів міжнародної трудової міграції. В. Бьонінг вважає, що ключем до розуміння міжнародної міграції все одно є ринок праці і особливо структура попиту на іноземну робочу силу: «... не може бути еміграції без імміграційних можливостей. Міжнародна трудова міграція явно або неявно зумовлена економічним попитом на іноземців» [6, 32]. Тобто, мова йде не стільки про умови, в яких функціонують мігранти в країнах прийому, скільки про процеси створення умов для припливу мігрантів.

Економічні теорії пояснюють багато міжнародних переміщень населення але вони нехтують двома важливими політичними аспектами. М. Вейнер говорить: «Першим є те, що міжнародні переміщення населення часто породжуються, заохочуються або запобігаються урядами, або політичними силами через причини, які мають мало спільного з економічними умовами. Другим моментом є те, що навіть якщо економічні умови і стимулюють людей залишити країну, то саме уряди вирішують, дозволити чи ні своїм громадянам виїхати, дозволити чи ні емігрантам в'їхати, і їхні рішення часто базуються на зовсім не економічних міркуваннях. Тому спроби розвивати моделі аналізу транснаціональних міграційних потоків повинні також брати до уваги політичні детермінанти і обмеження цих потоків [13, 5]. Важливим моментом є критична необхідність політичного виміру в процесі аналізу явищ, пов'язаних із нелегальною міграцією. Держава може мати достатньо збройних сил, для захисту себе від іноземної агресії, але вона може бути абсолютно беззахисною перед мігрантами, які в'їжджають у країну у пошуках роботи. Держава не маючи можливості керувати нелегальними мігрантами, розглядає їх як загрозу для свого суверенітету.

Такі чинники послужили відправними точками М. Вейнеру для створення іншого підходу – політичного або «моделі безпеки/стабільності». Дана модель зосереджена на політичному контексті, у рамках якого формується поведінка держави – державній політиці еміграції й імміграції як турботи про забезпечення внутрішньої стабільності і міжнародної безпеки. Вона розглядає політичні зміни в державі як головну детермінанту міжнародних потоків населення, а міграцію одночасно і як причину, і як наслідок міжнародних конфліктів. Р. Тіртосудармо вважає, що міжнародна міграція сама створює конфлікт і розглядається як «незалежна» змінна [12, 6].

М. Вейнер наголошує, що «...спровокована або примусова міграція може стати інструментом, за допомогою якого одна держава може дестабілізувати ситуацію в іншій, змусити визнати її авторитет, змусити сусідню державу втручатися в її внутрішні справи, підштовхнути сусідню державу до надання допомоги або кредиту як відповідь на призупинення міграційних потоків, або служити способом поширення власних політичних, економічних інтересів, або інтересів домінуючої етнічної групи заради колонізації» [13, 11-12]. В принципі, як історія так і сучасні міжнародні міграції населення часто демонструють, що країни еміграції мають значно більше контролю над міжнародним витоком населення, ніж про це думають ті, що вірять у спонтанність еміграції; насправді в багатьох випадках міграція представляє собою свідому еміграційну політику з боку країн еміграції. Розглядаючи потоки біженців лише як ненавмисні наслідки внутрішніх зрушень або економічних криз означає не враховувати бажання деяких урядів зменшити кількісно або вивести за межі своєї території окремі соціальні класи й етнічні групи і впливати на політику їхніх сусідів.

Дослідник чітко визначає обставини коли, міжнародна трудова міграція і біженці розцінюються як загроза безпеці та стабільності країни походження і країни прийому мігрантів, а також відносини між ними: 1) мігранти і біженці розцінюються як загроза або джерело антагонізму у відносинах між країною походження і країною прийому мігрантів; така ситуація виникає, коли мігранти опозиційно налаштовані до політичного режиму в країні походження; 2) мігранти або біженці можуть стати політичною загрозою або ризиком для політичного режиму в країні прийому; уряди часто стурбовані тим, що особи яким вони надають захист, можуть повстати проти урядів, якщо вони не схильні допомагати мігрантам у їхньому протистоянні з урядом країни походження; 3) іммігранти розглядаються як загроза культурній ідентичності; порушення норм, оформлених законодавчо, наприклад, у законі про громадянство, часто розцінюються як загроза основним цінностям тому ідентифікуються як загроза державній безпеці; 4) іммігранти виступають як соціальна і економічна проблема для суспільства прийому; вони можуть негативно оцінюватись суспільством через злочинну асоціальну поведінку, вплив на його соціальне забезпечення, або просто тому, що їх настільки багато, і вони настільки бідні, що стають важким економічним тягарем, навіть якщо іммігранти за етнічним походженням не відрізняються від суспільства прийому; 5) приймаюче суспільство використовує іммігрантів як інструмент загроз країні походження [13, 14-30].

М. Вейнер наголошує, що дані моделі не замінюють одна одну, а тільки доповнюють. Ставлять акцент на прийнятті рішень не індивідуально мігрантами, а більш широким соціальним, політичним, економічним контекстом, у межах якого діють індивідууми; обидві моделі є інтерактивними, однаково приділяють уваги поведінці держави і захисту кордонів, хоча модель безпеки/стабільності переносить основну вагу на державне прийняття рішень, тоді як модель політичної економії часто оцінює державу як слабого актора, якому завдають удару потужніші глобальні сили.

Б. Юськів вважає, що будучи компліментарними, обидві моделі спрямовують на вивчення різних аспектів міжнародної міграції, постановку різних проблемних питань, вироблення різних тлумачень міжнародних потоків і створення різних концептуальних інструментів аналізу. Проте іноді моделі призводять до цілком протилежних ситуацій. До прикладу, перспектива політичної економії може змушувати аналітика розглядати переміщення людей від бідних країн до багатих як взаємовигідні (перші отримують користь від грошових переказів мігрантів, другі вирішення проблеми дефіциту трудових ресурсів), тоді як перспектива безпеки/стабільності того ж міграційного потоку може вказувати на політичні ризики, пов'язані зі змінами в етнічному складі країни прийому і виникненні напруги в міжнародних відносинах, які супроводжують міграцію і є наслідком протистояння між місцевими мешканцями і мігрантами. Можлива і протилежна оцінка: перспектива політичної економії може націлювати на висновок, що міграція призводить до відпливу «мізків» з країни походження, збільшується рівень безробіття і створює дефіцит житла в країні прийому, тоді як модель безпеки/стабільності, переконує аналітика, який розглядає аналогічний міграційний потік, у тому, що рівень внутрішньої безпеки і мирного міжнародного врегулювання зростає оскільки мігранти – це етнічна меншина, якій не раді вдома, але яку широко вітають або, як мінімум, із готовністю приймають в іншій країні. Так само міграція може бути прийнятною для обох країн навіть за умови, що кожна з них несе економічні втрати. Тобто аналіз вигод/витрат може давати різні оцінки, залежно від вибору моделі дослідження [1, 219].

Таким чином, можна сказати, що сьогоденний стан політологічного аналізу міжнародної трудової міграції можна охарактеризувати декількома аспектами: по-перше, політичний міграційний дискурс і далі залишається в рамках теоретичних досліджень міграції; по-друге, політичний характер міграції розглядається здебільшого у вузькому значенні, зокрема розмежовуючи міграцію політичну і не політичну, що не притаманно складним і багатограним реальним явищам, пов'язаних з міграцією; по-третє, стереотипність політологічного бачення міжнародної міграції фактично зводиться до винесення в центр аналізу міжнародної міграції виключно держави.

Будучи однією з ланок політичної системи, міжнародна трудова міграція трансформує різноманітні проблеми (економічні, соціальні, демографічні, політичні та інші), у політичні наслідки для різних суспільств. Амбівалентний політичний потенціал міжнародної трудової міграції проявляється у двох видах наслідків – політичному конфлікті і політичному консенсусі, які в свою чергу набувають реального наслідку та політичної інтерпретації.

Література

1. Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі: монографія / Б. М. Юськів. – Рівне: видавець О. М. Зень. – 2009. – 476 с.

2. Ионцев В. А. Международная миграция населения: теория и история изучения: монография / В. А. Ионцев. – М.: Диалог МГУ. – 1999. – 370 с.
3. Коданьоне К. Миграционная политика как планирование наугад [Электронный ресурс] / К. Коданьоне // Русский архипелаг. – Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/povestka-immigration/wold/kodanione-migration/>. – Назва з екрану.
4. Стокер П. Работа иностранцев: обзор международной миграции рабочей силы: [Пер. с англ.] / П. Стокер. – М.: Изд. центр «Академия». – 1996. – 330 с.
5. Massey D. S. An Evaluation of International Migration Theory. The North American Case / D. S. Massey // Population and Development Review. – 1994. - №20. - P. 699-751.
6. Böhning W. R. Elements of Theory of International Migration to Industrial Nation States / W. R. Böhning // Global Trends of Migration: Theory Research on International Population Movements / M. M. Kritz, Ch. B. Keely, S. M. Tomasi (red.). – New York: The Center of Migration Studies. – 1981. – P. 28-43.
7. Bartram D. International Labor Migration: Foreign Workers and Public Policy / D. Bertram. – New York: Palgrave Macmillan. – 2005. – 199 p.
8. Fielding A. The «impasse in migration theory» revisited / A. Fielding // Conference on International Migration. – Soesterberg: IBG / Royal Dutch G.S. – 1983. – 247 p.
9. Górny A. Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych [Электронный ресурс] / A. Górny, P. Kaczmarczyk // Instytut Studiów Społecznych UW. - Режим доступа: <http://www.migracje.uw.edu.pl/download/publikacja/208/>. – Назва з екрану.
10. Krieger H. Migration Trends in an enlarged Europe [Электронный ресурс] / H. Krieger // European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin. – 2004. – 110 p. – Режим доступа: http://aa.ecn.cz/img_upload/9e9f2072be82f3d69e3265f41fe9f28e/20004_migration_trends.pdf. – Назва з екрану.
11. Salt J. The Business of international Migration / J. Salt // International Migration into the 21 st Century: Essays in Honour of Reginald Appleyard / Ed. by M.B. Siddique. – Cheltenham-Northampton: Edw. Elg. Publish. – 2001. – P. 86-108.
12. Titrosudarmo R. Population, Ethnicity and Violent Conflict / R. Titrosudarmo // Population Review. – 2006. – Vol. 45 No 1. – P. 6-22.
13. Weiner M. Security, Stability, and International Migration / M. Weiner. – Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology; WP 90-2. – 1990. – 43 p.
14. Zolberg A. R. International Migration in Political Perspective / A. R. Zolberg // Global Trends in Migration: Theory and Research on International Population Movements / M. M. Kritz, Ch. B. Keely, S. M. Tomasi (red.). – New York: The Center of Migration Studies. – 1981. – P. 3-27.